

jutott az az író saját egyéni hitéhez és meggyőződéséhez; sőt — bár, remélem, polemikus mellékíz nélkül — elvezetett azoknak az elveknek a fenszerehez is, melyet általában »Szabad-
elvű kereszténység» néven ismer a világ. S még tovább is ragad magával ez a tanulmány, amennyiben: lehetetlen azokról a valóságos elvekről írni, melyek szerint él az ember, anélkül, hogy egyéni hitéről is vallást ne tegyen. Ilyenformán, ami eredetileg csak történelmi áttekintésnek indult, végül is amolyan »Apologia pro fide sua«-vá lett. S ez talán — ha gyarlóságunk őszinte átérzésével is — de mégsem egészen illetlen befejezése a lelki kereszténység tanulmányozásának.

Az itt következő fejezetek közül az első megjelent már a *Vale Review* 1924. áprilisi számában, s most bővítéssel és javítással adom e könyvben, a szerkesztő engedélyével. A könyv, a maga egészében, kis változtatásokkal, három »Hibbert Lectures«¹ előadásának anyagát foglalja magában, melyeket Oxfordban, Angliában, tartottam volt 1925. áprilisában.

¹ A „Hibbert Lectures“ Anglia legelőkelőbb szabadelvű keresztény alapítványa, melynek dús jövedelméből minden évben meghívják valakit a világ ismertebb theologusai és filozófusai közül, hogy egy-egy előadás-sorozatot tartson az Oxfordi egyetemi intézmények összessége előtt.

A fordító.

I. FEJEZET.

A tekintély egyháza és a lélek egyháza.

Ama számtalan ok közül, melyek a kereszténységet már annyiszor megosztották, egyik újra kísérteni kezd napjainkban s az összes eddigi egyházszakadásoknál nagyobb megosztást látszik lassanként előkészíteni. Ez a fenyegető szakadék ama két tábor között tátong, melyek egyike a kereszténységet, mint *intézményt* tartja a legfontosabbnak, másika pedig annak lényegét és jellemző sajátosságát az élményben látja. Úgy is mondhatnók, hogy egyik a dogmatikus kereszténység, a másik a lelki kereszténység; egyik a tekintély egyháza, a másik pedig körülbelül így lenne nevezhető: *a lélek egyháza*.

Természetesen, nagyon sok buzgó és hívő keresztény él ma is, akiknek a számára ez a szakadék és ez a megkülönböztetés nem létezik. A tekintély egyháza drága számukra, mert a lelki életet munkálja. Az intézmény náluk az ihletett élet legjobb eszköze. Az oltár hitük jelképe. A hittétel reményeik horgonya. Az intézménynek való maguk-alávetése egyúttal a maguk-felfedezése is. Ha azonban a szervezett kereszténység történetét vizsgáljuk, vagy akár a mai hivatalos megnyilatkozásait is, — igen határozott különbséget veszünk észre. A tekintély egyháza olyan lenyűgöző kiterjedésű és oly sokat igényel, hogy általánosan a keresztény hit rendes kifejeződésének számít. Az egyháztörténetesek nagyobbára ennek vezetőivel és történelmével foglalkoznak. A keresztény vallás, ezek szerint, rá van bízva egy isteni eredetű tekintélyre, vagy egy hasonlóan isteni eredetű, isteni ihletésű könyvre. Vagy a Péter sziklája, vagy az Írás sziklája garantálja fennmaradását. Mindkét esetben a keresztény egyház magára ölti egy külsőleges, hivatalos és mértékadó szervezet formáját. Pápai encyclikák, anglikán »Tételek«, Westminsteri hitvallások és hasonló okmányok és rendelkezések nyilvánítják ki és határozzák meg a keresztény igazságokat. Funda-

mentálisták és szakramentálisták, bármennyire különbözzenek is egymástól a csalhatatlanság forrását illetően, abban megegyeznek, hogy egy mindent magába foglaló tekintély előtt mindenkinek meg kell hajolni.

Ilyen volt századokon át a tekintély egyházának hiteles tanítása. Egyfelől a tridenti zsinat újra megerősítette a niceai hitvallást, »mint amely az az alapelv, melyben mindazok, akik Krisztus hitét vallják, szükségszerűleg megegyeznek, és az az erős és egyetlen fundamentum, melyen a pokol kapui soha erőt nem vehetnek«⁽¹⁾ másfelől a lutheránus theologia félreérthetetlenül tanította, hogy »az Ó-testamentum kánonikus könyvei azok, melyeket a próféták írtak, akik a Messiás eljövételét megjövendölték, melyeket a prófétai szellem, azaz a közvetlen isteni ihletés a héber nyelvbe átültetett... és amelyek épen szállottak reánk, hogy állandó szabályai és normái legyenek hitünknek és az Egyetemes Egyház életének... Az Új-testamentum kánonikus könyvei azok, melyeket az evangélisták és apostolok írtak, görög nyelven, a Szent Lélek közvetlen ihletése által.« (Immediato Spiritus S. afflatu).⁽²⁾ A keresztény vallás így vagy az intellektuális szolgaság, vagy az okmányyszerű bizonyítás megfelelő formájává vált. A pápa csalhatatlansága és az Írás tévedhetlensége lényegileg rokon dogmák. A protestánsok, ha visszautasítják Róma tekintélyét, a Biblia tekintélyét is vissza kellene, hogy utasítsák. Hiszen nyilvánvaló, hogy a riválizáló csalhatatlanságok eme vitájában a katolikus állásponton van az előny. Bár merevnek és változhatatlannak látszik, valójában újra formulázható és módosítható. A kinyilatkoztatott igazság időről-időre újabb kinyilatkoztatásokban részesül. A protestáns tekintély, ellenben, olyan orákulumon alapul, mely már egyszer s mindenkorra megnyilatkozott s nem enged semmiféle módosítást. A tévedhetetlen szöveg így sokkal zártabb, mint a csalhatatlan pápa, és a Biblia találgatásos értelmezése sokkal kevésbé intelligens dolog, mint a Rómának való engedelmes behódolás. Joggal mondta a híres Inge (London legnagyobb székesegyházának főpapa): »Ez az unintelligens magatartás, a Bibliát illetően, jelenleg a legnagyobb akadálya az evangéliumi csoportok virágzásának.«⁽³⁾

A tekintély egyházának ebben a hatalmas szervezetében, legyen az katolikus vagy protestáns, az egyén legelső és legfőbb kötelessége az engedelmes behódolás. Hozzá kell símulnia az intézményhez, el kell fogadnia törvényeit, kormányzóit s azoknak rendelkezéseit kritika nélkül.

Ha ezt teszi, lehet, hogy a lelki-nyugalmom és biztonság egy nemét nyeri el, azt a boldog bizonyosságot, hogy egy hatalmas történelmi intézmény öleli körül a maga öröklött és kinyilatkoztatott igazságaival. A hitelesített dogmák többé nem gondolkodásra és értelmezésre készítő propozíciók, hanem tény-megállapítások, melyeknek elfogadása az egyházhoz való tartozás feltétele, megtagadása pedig saját magának az ön-kizárása abból a testületből. Azonnali és feltétlen engedelmesség, mint egy hű katonáé a háborúban, ez a legfőbb keresztényi erény. »Attól az időtől kezdve, hogy katolikussá lettem — írja Newman kardinális — természetesen nem volt már egyéni vallásos nézeteim fejlődésének további története.«⁽⁴⁾ Ugyanígy jellemzi Faber az ő teljes meghódolását: »Meggzűntem egyén lenni. Csendesem és nehézségek nélkül illeszkedem be helyembe és a gyermeki engedelmesség zajtalan ösvénye... békés szellemi gyarapodást kínál.«⁽⁵⁾

Ugyanez a bizó bizonyosság, jelentkezik későbbi katolikus és protestáns bizonyágtévőknél is. »A hit — mondja egyik ragyogó tollú katolikus író — az igazság elfogadása, és visszautasítása annak, hogy az igazsággal ellentétes dolgokról tépelődjünk — még akkor is, ha bizonyosságaink nincsenek... Harnach nagy igazságot mondott, — pedig csak gúnyolódni akart — amikor azt mondta, hogy az emberek vagy a saját, vagy a mások vallását követik. A katolikus hívő vallása... lényegileg a mások vallásának elfogadása. Ezek a »mások« az apostoli papság, a zsinati végzések és mindaz, melyek az egyház törvényadó hangjától származnak... A modern világ a hittől az egyéni véleményekig távolodott el, kívül a katolikus szervezeten.«⁽⁶⁾

Nem kevésbé feltétlen a kereszténység meghatározása az u. n. fundamentálisták egyik vezető emberénél: »Az ember azért keresztény, mert olyan tényeket fogad el, melyek sok száz év óta ismeretesek. Különösképen pedig hiszi, hogy valami ezerkilencszáz évvel ezelőtt, egy bizonyos hajnalon, a názáreti Jézus kiemelkedett abból a sírból, melybe tétetett... A keresztény ember egész életét erre az egy meggyőződésre, Krisztus feltámasztására, teszi fel.«⁽⁷⁾

Az egyházhoz, mint intézményhez, vagy a Bibliához, mint tekintélyhez való eme lojális hozzáalázkodás által az egyén megszabadul néha az egyedülvalóság, a kételkedés és a kétségbeesés kínjaitól; századok örökösének, az apostolok dicsőséges társasága tagjának, a mártírok nemes hadseregéhez és az egész világon elterjedt szent egyházhoz tartozónak érezheti magát. Ebből a szem-

pontból nézve a keresztény történelem nagy korszakai az egyház külső szervezetének legnagyobb hatalmával és hitelvel leghatározottabban való meghatározásával vannak kapcsolatban. Amint a modern Európa története Napoleon, Pitt, vagy Bismarck diplomáciai, vagy hadi ténykedéseit írja le, azonképen az egyháztörténész az egyházi kiterjedést és változásokat ismerteti. Ignatius és a püspökök tekintélye; Athanasius és az orthodoxia meghatározása; Cyprian és az apostoli szukcesszió; Hildebrand és a pápaság egyeduralma; Luther és a nagy szakadás — ilyen történelmi alakok és események alkotják a keresztény történelmet. Az egyház Krisztus testévé lesz és ez a test növekedik tömegében és összetartásában, vagy néha megcsonkítás fenyegeti; majd ismét visszanyeri régi erejét. A keresztény egyház története a theologiai vitatkozások és az egyházi intézmények gyarapodásának, vagy térvészességének jegyzőkönyvévé lesz. Katholikusok és protestánsok, bármily távol álljanak is egymástól egyebekben, megegyeznek a kinyilatkoztatás elfogadásában, melyet nem szabad vizsgálni, kérdezgetni, hanem csak szeretni és engedelmessékedni néki. A protestáns betűimádók versenyezhetnek Newman kardinális vallomásával: »Tizenöt éves korom óta a dogma volt vallásom alapelve. Nem ismerek semmiféle más vallást és nem is tudom beleképezni magam egy más vallás eszméibe sem.«^(7b) Cyprian tanításai (a harmadik században) sok modern egyházatyának váltak alapelveivé: »Az egyház a püspökökön alapul és az Egyház minden tevékenységét ugyanezek a kormányzók vizsgálják felül.«⁽⁸⁾ »A püspökség egy, melynek minden részét minden egyes az egészért viseli. Az Egyház is egy... aki elválasztatott az Egyháztól, elválasztatott az Egyház ígéreteitől is.«⁽⁹⁾

Az intézményes kereszténység ilyen fejlődése elkerülhetetlen volt. A vallásos élményt racionalizálni és rendszerezni kell. A theologia a vallás törvényes ivadéka. Az eszmék intézményekben testesülnek meg. Nemcsak az önvédelem, hanem az összetartozandóság és az egymás biztatásának mély emberi vágyai is szervezkedésre buzdítanak. Állandóság, folytonosság és törvényesség, ezek a látható egyház ismerető jegyei. Az hittételeket megszámlolja, haladását méri, hittételeit biztosítja. Az intézmény fenntartja az egyént tekintélye, kiterjedése és állandósága által. »Nem lehet Atyja többé az Isten annak, akinek az egyház már nem anyja.«⁽¹⁰⁾ Valóban, a szellemi kezdeményezésre képtelen, önmagában nem bízó élet megállíthatatlanul vágyódik a megalapozott rend védelme után. Egyéni kételkedés sokszor vezet az egyház előtt való meg-

hódoláshoz. Az elcsüggedt intellektualizmus könnyen válik bízó szacerdotializmussá, ahol a lélek elbukik, a forma szentté válik. Sok modern szellem felismerte már magában azt a hajlandóságot, melyet az egyháztörténész nem kisebb személyben, mint Szent Agoston, fedezett fel: »Tekintélyes, intellektuális tevékenységgel élő férfiak, kérdezgetéseikben és szkepticizmusukban, melyeket megoldani nem tudnak, kifáradva, gyakran folyamodnak a külsőleges tekintélyhez, mint amely az egyetlen lehetőséget kínálja értelmük elcsitítására és lelkiismeretük megnyugtatására.«⁽¹¹⁾

Mind e nyilvánvaló előnyök, biztonság és folytonosság érzetek mellett is azonban, az egyház, mint intézmény, nagy veszélyeket is hordoz magában. Könnyen abba a kísértésbe eshetik, hogy a vallásos hitet nem, mint lelki élményt, hanem mint az Istenről és az emberről alkotott elméletek elfogadását fogja föl. Krisztus követése helyett Krisztus imádását helyettesítheti be és inkább a meghódolásra, semmint a megszentelődésre helyezheti a hangsúlyt. Az Egyház lelke már rég halott lehet, mikor teste még javában tündöklik és az a cél, melyért az Egyház egyáltalán létezik, könnyen feledésbe merülhet az eszköz előtti hódolás közben. A pápa Krisztusnak törvényadó helytartójává lehet Krisztus alázatossága nélkül. Egy hittétel pontosan körvonalozhatja Jézus életének eseményeit, vagy Istenhez való viszonyát, anélkül, hogy a hívőt bármiféle összeköttetésbe is hozná a keresztény jellem fogalmával. Bárki erősítheti, hogy Jézus a Szent Lélek által fogantatott, s maga közben meg sem kísérli az újjászületést, — vagy hogy Jézus feltámadott halottaiból, míg ő maga nem támad fel Krisztussal és nem keresi azokat, melyek örökkévalók. Bárki hiheti a test feltámadását az égben, míg közben saját testének bűneit nem ítéli halálra itt a földön.

Röviden, bárki elhiheti és hangoztathatja teljes meggyőződéssel a régi hitvallások minden egyes tételét anélkül, hogy közben előkészülne az apostoli próba kiállítására: »Ha pedig valakiben nem a Krisztus lelke van, az nem az övé.« Ilyenformán az a sors érheti a keresztény hitvédelmet, hogy amíg Jézus Krisztus küldetését és természetét körvonalozgatják, oly messze mennek, hogy kérdéssé válik, vajjon a kereszténység alapítója maga meg tudna-e felelni azoknak a próbáknak, melyek egyháza tagságának feltételei és hogy egyáltalán kereszténynek volna-e nevezhető?

A hittételek eme hátrányait feltárva, nem azt akarjuk állítani, hogy a hittételek nem fontosak, vagy pláne, hogy felesle-

gesek lennének. Minden gondolkozó ember alkot magának hittételeket, ha mást nem, legalább azt, az egyet biztosan, hogy minden hitélet hamis. Megtagadni egy hitételt annyi, mint erősíteni egy másikat, minden hitételt megtagadni pedig annyi, mint bevallani, hogy felhagytunk minden gondolkozással. A hitélet azonban nem a vallás. Az csak állványozás, melyet a hit épülete köré emeltünk. Az állványozás szükséges az építésnél, de nem az tartja fent az épületet — és amikor az épületet újravakolják, újrafestik, javítgatják, új állványozásra lesz szükség. A korai keresztény egyház hittételeit azért alkották, hogy általuk megcáfolják koruk egynemely fogalom-rendszerét — s mint ilyenek, magukon viselik az alkalmosságosság jellegzetességeit. Amint azonban azok a régi viták a docetizmussal, szabellianizmussal, vagy a monophyzitákkal elmúltak és feledésbe mentek, a hittételek, melyek azoknak cáfolása végett keletkeztek, sokat veszítettek erejükből és irányukból. Jézus alászállása az elkölözött lelkek birodalmába és testének felemelkedése míg csak »felvitették szemük elől« — egy olyan korra vallanak, amikor a földet még laposnak gondolták, a menyországot az égbe és a Hades-t a föld alá helyezve el. A szeplőtelen fogantatás és a testi feltámadás kétségtelenül a legmagasabb kifejezések voltak, melyeket csak az a kor adni tudott az isteni életnek a romlandó húsban való megjelenésének misztériumáról. A körmönfont megkülönböztetések az Istenség részeit illetően, melyeket a későbbi hitvallások erősítenek, a hellén kereszténység metafizikájának zseniálítását dicsérik. »A legjobb, amit Athanasiuszról tudunk« — mondatott nem rég — »az, hogy nem ő írta az athanasiuszi hitvallást; s azt is jó tudni, hogy az apostolok kitűnően megélték az apostoli hitvallás nélkül is.«⁽¹²⁾

A dolog természetéből folyik tehát, hogy a hitvallás a világ változó gondolkozásmódjával együtt változik. A régi hitvallásokat azzal a tisztelettel kell kezelnünk, amely a kegyesség mindenkor megnyilvánulásainak kijár, de nagyon ritkán ismételtjük el azokat, mint személyes hitvallásunkat. Ha pedig eléjük illesztjük a „Hiszek” szót, az a veszély fenyeget, hogy vagy hűtelenek leszünk a modern gondolkozás legalapvetőbb elveihez, vagy pedig kétértelmű jelentéssel rágalmazzuk meg a régi szent szavakat. A legutolsó erőny, melyet a kereszténység elveszíthet, az intellektuális becsületesség kell, hogy legyen. Megkívánni az alázatosbuzgó hitet egy olyan hitvallásban, amely már csak történelmi emlék; elfogadni egy elmúlt kor nyelvét és kifejezés módjait

mint sajátunkat, itt, a XX-ik században; azt tanítani, hogy „Jézus a Szent Lélek által fogantatott” és azt érteni rajta, hogy „Isten értelmében fogantatott”; kijelenteni, hogy ez a mondat: „születék Szűz Máriától”, „azt jelenti, hogy Jézus nem véletlenségből, vagy ismeretlen módon született”, vagy, hogy „a test feltámadása” azt jelenti, hogy „minden léleknek, melyet a halál felszabadít, Isten oly testet ad, amelyet neki tetszik”⁽¹³⁾ mindez a sok kétértelmű magyarázat az őskereszténység hittételeit illetően nem annyira ellenkező, mint inkább teljes közönyt vált ki az emberiség nagy részéből. A modern gondolkozás számára, különösen a fiatalabb nemzedéknél, az ilyenfajta meghatározások egyszerűen kívül esnek az intelligens megbeszélhetőségek lehetőségén. A szavak használatának lehető pontossága a tudományosan gondolkozó elme számára a legelső követelmény, a régi szimbólumoknak a modern fogalmakhoz való alkalmazása azonban rendesen közönyt, sőt megvetést kelt. Professzor Landay joggal mondotta, hogy az archaikus kifejezések modern átfordítása az Angol Egyházat elbírhatatlanná teheti sok gondolkozó és tanult ember számára.⁽¹⁴⁾

Ami pedig igaz az egyházak hittételeire nézve, nem kisebb mértékben igaz a szentségekre nézve is. Mikor egyik kiváló püspök azt kérdezi: „Kik az egyház tagjai?” s így felel: „A Keresztény Egyház azokból áll, akik Krisztusban megkereszteltettek és akik hisznek az Ur Jézusban”⁽¹⁵⁾ — azonnal szembe kerül a letagadhatatlan ténnyel, hogy sok megkeresztelt egyén nem méltó a keresztény névre; viszont sok keresztietlen ember jézusi lélekkel bír és Jézusnál bizonyára tanítványokká választottak volna. Jézus egyházának tagsága ilyen külsőleges feltételek mellett annyira intézményessé és lélektelenné válik, hogy végül, mint az athanasiuszi hitvallásban, a krisztológia teljesen kiszorítja a tanítvánnyá levés elvét s bizonyíthatatlan metafizikává lesznek azok a feltételek, melyek nélkül az egyén „kétségtelenül örök kárhozatra jut.”

Semmi sincs távolabb Jézus egyszerűségétől, mint a szimbolizmus általa elfogadott ama két formájának, a keresztelésnek és az úrvacsorának, a kisajátítása a kizárás korlátjává és az orthodoxia próbájává. Jézus karjaiba vesz egy kisdetet és így szól: „Ha csak meg nem tértek és olyanokká nem lesztek, mint ezek a kisgyermek, semmiképpen nem mehettek be a mennyeknek országába.” A tekintély egyháza azonban sokszor megkívánja híveitől, hogy tegyenek hitvallást a gyermek bűnös voltáról és fogadjanak el olyan hittételeket, melyeket maga Jézus sem értett volna meg.

Jézus, halálsejtelmek közt, arra inti barátait, hogy valahányszor esznek, vagy isznak, emlékezzenek meg róla. A tekintély egyháza azonban ezt a meghatározó szimbolizmust elválasztó fallá és intézményes csodává formálja át. Sok gyermek esett át olyan keresztelésen, melyet felnőtt korában bizonyára visszautasít: Jézus sok modern tanítványa találta magát elzárva Mesterétől az érthetetlen krisztológia által; és végül, mint e mesterséges korlátozások természetes eredménye, jelentkezik a modern körtünet: annyi lélek idegenült el már az egyház szolgálatától, melyek pedig hívatva voltak erre a szolgálatra.

Ezek a jelenségek okozzák, hogy — míg az egyház, mint intézmény, folytatta rendes életét, a keresztény történelem sok szakaszában az intézményes kereszténységtől eltérő hitfelfogásokat és tömörüléseket látunk előállani. A nagy fellángolásokat visszaesések váltják ugyan fel néha, de azután ismét csak gyarapodik ez a mozgalom erőben és vonzásban. Ez a mozgalom a tanítvánnyá levés, a „tanítványság”, egy bizonyos formája, melynek ép azért nehéz pontos meghatározást adni, mert lelki és mert állandóan kiterelődő és fejlődő élet. Elegendő, ha ezt a nevet adjuk számára, az intézményessé lett egyház fogalmának ellentétéképpen: a *lélek egyháza*. Ugyanaz, mint az anglikán úrvacsora szertartásának nemes szavaiban a „minden hívő áldott társasága”, vagy, mint a congregationalista zsinat meghatározásában a »Krisztus szellemében való egyesülés«; mint az egyik presbitériánus alakulat célkitűzésében „az Isten lelke a keresztény hívővel való társalgásban.” A *lélek egyháza* így Jeremiás hajdani próféciáját testesíti meg: „Ilyen szövetséget csinállok Izrael népével... Szívet adok nékik, hogy megismerjenek engemet, hogy én vagyok az Úr és ők én népemmé lesznek, én pedig Istenökké leszek, mert teljes szívökből megtérnek hozzám.” (Jer. XXIV. 7.) A *lélek egyháza* Irenaeus mondását valósítja meg:

Ahol az egyház, ott van az Isten lelke és ahol az Isten lelke, ott van az egyház és minden kegyelmi ajándék⁽¹⁶⁾ és Ignatius még félremagyarázhatatlanabb tanítását: „Ahol Jézus Krisztus, ott van a katolikus (egyetemes) egyház.”⁽¹⁷⁾ A szikla, melyen a *lélek egyháza* áll, az egy élő Isten legyőzhetetlen és lényegig ható tudatosságán épült fel, vagy, amint egy katolikus misztikus mondotta volt: „az Istennek ama mindennél teljesebb gazdagságán, kifejezhetetlen tökéletességén és lenyűgöző élő-valóságán.” Ez a tanítványság a vallásos élményen épül fel és új erőt nyer abból az ígérethöz, hogy az igazság lelke, amikor eljön, elvezet majd

minden igazságra. A *lélek egyháza* részére a kereszténység történelmének legragyogóbb fejezeteit nem a theologiai és egyházi változások alkotják, hanem a vallásos újjászűfetések és megújulások, a szentek és látók tanúságtételei és a szent lelkek élményei, Istennek az emberek lelkeiben való élésének eme meggyőző bizonyítékai.

Az ilyen összetartozás különös és meglepő összeköttetéseket mutat néha. Életek, melyeket az intézményes egyházak megszire elszakítottak egymástól, hirtelen ráébrednek, hogy hasonlatosak egymáshoz, ugyanazt a nyelvet beszélnek, ugyanazon az úton járnak. Lehullanak a felekezeties korlátok, mikor ezt a szellemi közösséget vizsgáljuk. Kempis Tamás és a »Theologia Germanica« gazdag táplálékaivá válhatnak a legbuzgóbb protestánsnak is. A kvéker (Quaker) »csendes imádság« kívánatossá válhatik anglikánok számára is. Középkori misztikusok és modern látók, Tauler és Martineau, Newman és Bushnell, Fox és Wesley ugyanazt a lelki éhséget csillapíthatják. Szezták és hitvallások különbségeit valósággal elsepri ez a lelki áramlat. A hit dagadó árja behatol a felekezetieskedés elzárt területeire is, mint a tengerparton a hullám, mely a védőfalon átcsap. A *lélek egyháza* átcsapó, friss, magával ragadó áradat.

Itt következik el aztán az a perc sok komolyan gondolkodó ember számára, amikor úgy érzi, hogy hűsége próbára tevődik s élményei kiesnek addigi harmoniajukból. Teljesen hű lehet az ember ahoz a szervezett közösséghez, melyhez egész életén át hozzátartozott és mégis hirtelen tudatossá válhatik benne, hogy olvasmányai, vagy személyes élményei folytán egy tanítás, egy hang, egy jellem átnyúl a hittételek és intézmények szakadékán egészen a szívéig s azt boldog meglepetés ihletésével öleli magához. Nincs az a vallásos tapasztalás, amely megnyugtatóbb volna, mint ez a felfedezés, hiszen kölcsönös megértést és szeretetet mutat, ott, ahol ellenséges viták viharfészkét gyanította az ember. Ez a tapasztalás az alapja annak a sokágú barátságoknak, mely a nagy szellemeket összeköti és a vallásos hitet egységesnek tünteti fel. Ez a lelkeknek ama egyesülése, mely a béke egyedüli záloga. Ez az a közös nyelv, mely annyiféle táj-szólásból mégis kialakul. Ez az a modern pünköst, melyben az ember találkozik »minden nemzet hívő lelkeivel« és hallja őket »hirdetni Isten csodás munkáit saját nyelvünkön is érthetően«.

Igaz, hogy ugyancsak ez az a botránkyó, mely némely lélek bukásának okává lehet. Tudja, hogy egy intézmény tagja,

mely tőle hitvallásos uniformitást kíván, míg lelke szabadság után vágyódik. Emiatt lelki szakadás, szellemi szkizma gyötri. Helye az intézményes egyházban jelöltetett ki a szokások által, lelke azonban a *lélek egyházába* vágyik. Sabatier Ágoston, híres művében, összehasonlítva a tekintély vallását a lélek vallásával, vagy más szavakkal a «természetfeletti institúció»-t a «belső inspiráció»-val, úgy írja le az utóbbit, mint amely «a másik mögött folyik, láthatatlan, földalatti ár, élet és gondolatok árja, mely váltakozó felszínnel bír, de az évek haladtával egyre szélesebbé és hatalmasabbá válik». (19) Találó kép. A *lélek egyháza* tényleg olyan, mint egy gyors és kanyargó folyó, mely mellékágaiban néha felduzzad, máskor gyorsan lefut és sekélyessé válik, de teljesen soha sem szárad ki, hanem kitartóan hömpölyög az Istennel való találkozás szent tengere felé.

Nem lehet tehát merev válaszfalat állítani fel a lélek valása és az intézmények által előírt és utódról-utódra öröklődő, külső formák és programmok közé. A szervezett kereszténység főága és a «földalatti ár» egyaránt az élet vizét foglalják magukban. A lélek nyomait a tekintély egyházának oltárain is föl lehet találni. A miszticizmus az ekléziaszticizmusból is kivirágozhatik. Nincs képtelenebb állítás, mint Underhill Evelyn-é, az anglikán misztikusé, aki így jellemzi ezt a viszonyt: »Ha a történelem szemszögéből vizsgáljuk a lélek életét, azt látjuk, hogy kezdetől fogva két irányzattal kerül szoros összeköttetésbe. Az egyik közösségeket, egyházakat szervez segélyével, melyek különleges szabályok szerint működnek. A másik, a nagy egyéniségek irányzata, állandóan lázad, elszakad, vagy reformál ezekben a szervezetekben. Úgy, hogy a vallás intézményesített élete saját merevvé és megkövesültni vágyó iránya, valamint az elszakadások, protestálások és megújulások ellenére él és virágzik». (19/a). Hogy ez a meghatározás nem helytálló, azt a római egyház egyik nagy fia, Keane püspök alábbi kijelentése is bizonyítja: »A római katolikusok megkülönböztetik az egyház *testét*, mely a látható szervezet, a *lélektől*, mely az igazak társasága, a Szent Lélekben, kegyelem által, egyesítették s egyedül Isten előtt ismert. Úgy, hogy sokan lehetnek a *testben*, kik nem tartoznak a *lélekhez* és viszont» (19/b). Úgy van az intézményességgel is, mint a politikával. A politikai életben lehet valaki buzgó republikánus, vagy hű demokrata (Amerika két nagy ellenpártja. A ford.) anélkül, hogy ezzel eljátszaná azt a jogát, hogy a pártokon túl hű hazafi is lehessen. Hasonlóképpen lehet valaki meg-

győződéses római katolikus, mint pl. von Hügel báró s ugyanakkor az »Örök élet« látomását keresheti mindenek felett.

Ezt a kettősséget könnyű észrevennünk, amikor a róm. katolikus egyház liturgiáját vizsgáljuk. Az oltáron állanak a természetfeletti módon átlényegült szentségek és a tekintély egyházának eme szimbolumai előtt hajlong a pap; de a hatalmas templom homályos hajójában, távol a szentély fényétől és a miseruhák ragyogásától, csendesesen imádkozók alakjai térdelnek, lerakva terheiket, hogy aztán megkönnyebbülve és a szívükben békével távozzanak. Az egyház *teste* karjaiban tartotta őket, de közben a *lelke* is megérintette őket gyógyító balzsamával. A szimbolizmus megdobogtatja szíveiket és lecsendesíti elméiket, de a tekintély egyházának minden ragyogása csak ösvény, melyen a *lélek egyházának* pitvarához érnek.

Ei kell ismerni azonban, hogy a személyes továbbhaladásnak és egyesülésnek a *lélek egyháza* által ihletett eme gyakorlata sokszor összeütközésbe kerül a dogmával s általában gyanus, sőt kárhóztatott a tekintély egyháza előtt. Néha maga az egyén találja magát a pap, vagy a felekezeti közvetítői erején túl, bármennyire tisztelje is egyébként azokat. Máskor egy-egy haladóbb szellemű csoport, a minden egyházban előálló modernisták, találják kirekesztve magukat a nyájból, bár ők csak belülről kívántak reformálni. S keletkezik egy új eretnokség és szakadás. Mindenik esetben a lélek erejének eme túlcsapása keserű ellenállásra, zsarnoki visszafojtani-akarásra talál. Az intézmény igyekszik a lélek életét keretei közé gyűrni, mint egy mind jobban keményedő külső héj, melyet csak nyílt forradalommal lehet lerázni. Jézust magát is kárhóztatták népe vezetői, úgy hal meg, mint egy gonosztevő s nem, mint Messiás. Pál apostol az egyetemes kereszténységet hirdeti s ezért a tanítványok szemében veszélyes eretnekként szerepel. Hasonlóképpen, végig a kereszténység egész történetén, sok esetet sorolhatnánk fel. Az élmény vallását mindig fenyegeti a hagyományok vallása, a *lélek egyházát* mindig vissza szeretné szorítani a tekintély egyháza. Az eretnokség Angliában még a XVI. század végén is hazaárulás számba ment s 1864-ben XI. Pius pápa az ő »Syllabus errorum«-jában így szól: »Ha pedig valaki azt mondaná, hogy a római főpápnak lehetne, vagy kellene megegyezésre jutni a haladással, a liberálizmussal, vagy a modern civilizációval, — legyen átkozott!«

A léleknek az intézmény által való eme visszaszorítására

nemcsak keresztény jelenség. Ugyanilyen jelenségek láthatók a tekintély szervezeteinél mindenütt. Mikor például Spinoza Isten immanenciáját hangoztatta s ezáltal nemcsak egy Lessingnek, Goethenek és Coleridgenek vált tanítójává, hanem Schleiermarchert is ilyen dicséretekre ragadta: »A világ fenséges lelke volt őbenne... telve volt vallással és Szent Lélekkel« — ugyanakkor a héber vallás akkori őrei nem tudtak elég erős szavakat találni kiátkozására: »Az angyalok ítélete és a szentek végzése által kiátkozzuk, magunkról leszakítjuk, megátkozunk és kiközösítjük Spinoza Baruchot... Legyen átkozott nappal, legyen átkozott éjjel; legyen átkozott, amikor lefekszik és legyen átkozott, amikor felkel... Az Úr törölje el az ő nevét az ég alatt.«⁽²⁰⁾

Vagy amikor a merész spanyol, Szervét Mihály, Krisztus küldetésének magasztos értelmezését tanította, de ellenkezésbe került a kálvinizmus tételeivel, arra ítéltetik, hogy egy karóhoz köttessék és »élve megégettessék, míg csak tested hamúvá válik.« Az anglikán egyházban is kevés szeretet fogadta Wesley lelkesedését, úgyannyira, hogy, teljesen akarata ellenére, szakadárá vált. A Barátok Társasága (a quakerek) az isteni kalauzolás belső világosságát hirdette s olyan remekekben erősítette a hitet, mint Woolman Journal-ja és Whittier versei. S mégis, ez a lelki társaság, mely nemrégiben is (a háború után) oly önfeláldozóan valószínűsítette meg a nagy parancsolatot: »Ha a te ellenséged éhezik, adj neki enni« — még ma is eretnokség az intézményesített egyházak szemében, vagy legalább is paradoxon. Hívők érdekes csoportját képezik ők, kik sok pontban különböznek a fennálló keresztény hitvallásoktól, megkereszteltlen pacifisták, pap, sőt ritus nélkül élnek, — de oly nyilvánvalóan teltek Krisztus szellemével, hogy lehetetlen őket kitagadni Jézus örökéből. Igen, a tekintély egyháza számára már merő létük is cérelem, de a *lélek egyháza* számára meggyőző, drága bizonyság.

Eme lelki tragédiák mellé kell állítanunk, viszont, azt az öröm-érzést, mely akkor fogja el a lelkeket, mikor a *lélek egyháza* tagabb megértésére és átfogóbb hagyományaira eszmélünk. Az árva, vagy kirekesztett lélek felujjong, amikor felfedezi ezt a minden felekezetenél és dogmánál nagyobb egyházat. Olyan ez, mintha idegen földön, ahol senki sem érti meg, hirtelen saját nyelvén szólna hozzá valaki s magyarázná meg az utat, melyen céljához ér. Nem azt jelenti ez, hogy ezáltal kevésbé fog saját országának polgára lenni, hanem azt, hogy a szellemi élet egy másik világrészén is barátokra talált. Nem is a

„vagy ide — vagy oda« kérdése ez, hanem inkább a hit világának belsőbb, vagy külsőbb szférájáé, az épület és az állványozás, a gyöngy és a kagyló viszonyáé. Vagy, hogy megfordítsuk a hasonlatot, ez nem az elfoglalt terület kérdése, hanem az azt körülvevő atmoszféráé, a klímáé, a halmoké és a hegyeké, a zárt, vagy nyílt horizontté! Egy szóval, ez a lojalitás átvitele a formától a lélekhez, a múltól a maradandóhoz, a szervezettől az ihletettséghez, a szimbolumtól a valósághoz.

Saját szervezetével való ellentétéin túl, várja azonban a tágasabb összetartozás, mely megszabadítja az egyént a provinciálizmustól és érdeklődési körét kibővíti. A legkülönbözőbb helyekről olvashatjuk azokat a tanúságtételeket, melyeket böics és szent emberek tesznek a vallásos hit és bizalom feltalálásáról saját kételyeik legyőzése, vagy csendes meditációk után. Középkori misztikusok beszélnek modern protestánsoknak erről; szellemi vezérek, mint Emerson, ha néha távol állanak is a szervezett egyháztól, tanúskodnak mellette; s főképen, mindeme összeolvadó tanúságtétel mögött ott tündöklök a názáreti Mester alakja, amint megtérésre hív és Isten országáról tanít. A történelem eme győzedelmes Mesteréhez való visszatérés sok lélekben gyújtja föl ismét a lelki függetlenség érzetét, hogy csendes örömmel elfordulva a tekintély egyházától, csatlakozzék a *lélek egyháza* gazdag összhangjához.

Előtünk áll hát a keresztényi hűség két faja — a hittételekhez való hűség és a lelki igazságokhoz való hűség; a kereszténységnek, mint kormányzó és uralkodó elvnek az elfogadása és a kereszténységnek, mint lelki élménynek a felismerése. A »tanítványság« eme két faja egymást túlszárnyalhatja, vagy együtt is haladhat. Am külön-külön hat mindenik, ha megfelelő lelkiállapotú és észjárású emberre akad. Amint Coleridge mondotta volt, hogy az emberek vagy a plátói, vagy az arisztoteleszi filozófia híveinek születnek, azonképen mondhatjuk mi is, hogy vannak jellemek, melyek a biztoshoz, a meghatározotthoz, a véglegeshez és állandóhoz ragaszkodnak lelki alkatuknál fogva, míg mások szabadságot, változatosságot kívánnak, teret, melyen fejlődni lehet. E különbözőséget lehet úgy is felfogni, mint ahogyan az anglikán püspök mondja: »Szembeállítottuk a lélek vallásának két típusát, egyik az, mellyel a kérdés modern irodalmában oly sokszor találkozunk s mely úgy állítja azt be, mint az emberiség általános tulajdonságát, — a másik pedig az, mely az Új-Testamentomban található és úgy jelenik meg,

mint a lélek ajándéka, mely csak az Egyházban nyerhető el.«⁽²¹⁾

Úgy is felfogható azonban ez a különbség, ahogy azt Rufus Jones, a quakerek nem kisebb tekintélyű tudósa írja »Studies in Mystical Religion« című művében: »Mihelyt a vallás bezárja „az isteni meglepetés keleti abiakát“ és a szokás, a rendszer és az egyformaság mechanizmusává válik, meghal. Az a vallás, mely így formálissá és gépszerűvé vált, bár lehet valami élet-szabályozó hatással a társadalomra, mégis, mint vallás, annak első jelentésében, megszűnt. Az örömmek ama forrása, mely a vallást jellemzi, bedugult, a felemelő, megdobogató érzés elünt. Vegetálhat, mint valami régi babona, vagy félig ösztönös cselekvés, de *élő* vallásnak csak addig számít, amíg a személyes tudatosság legközepéből fakad és a személyes élmény szívdobogása löktet benne.«⁽²²⁾

Az alapvető különbség tehát nem az, hogy a kettő közül melyik óhajt inkább »tanítvánnyá válni«, hanem az, hogy *hogyan* akarja azt elérni. Egyik út az intellektuális beleegyezés útja, a másik az akarati nekiszentelődés. Egyiknél a hit főfeltétele az ész, a másiknál az akarat. Egyik így tanít: aki ismeri a tudományt, majd cselekedni fogja az akaratot. A másik pedig: aki *akarja* betölteni az akaratot, megismeri a tudományt.

A tekintély egyháza sohasem fog kifogyni híveikből, mert úgy látszik, sziklára alapított, amint a Biblia mondja. Viszont sokan nem arra vágnak, hogy a szikla szilárdságát érezzék a talpuk alatt, hanem, hogy részesei legyenek egy élő, lökötő mozgalomnak, egy folyton gyarapodó hitnek és egy mindig teljesebb életnek. Ahoz kívánnak tartozni, melyet az apostol így ír le: »Az élő Isten egyháza.« Lelki alkatuknál fogva a *lélek egyházának* tagjai. Részükre az intézmény nem cél, hanem eszköz; Pál apostol szavaira emlékeznek: »Ti vagytok az Isten temploma.« A »szentek egysége« számukra többet jelent, mint a felekezetek egysége. Nincs szükségük a papok, vagy a szent-ségek közvetítésére, hogy elnyerjék a legmagasabb élményt és megbizonyosodjanak benne. A *lélek egyháza* számára egy hittétel csak annyit jelent, hogy a régiek theologusai, vagy a modern keresztények gyülekezései benne próbálták megmagyarázni az Isten és az ember titkait. De, mint ilyen, bővítésre, újra alkotásra szorúl.

Olyan, számukra, sokszor a hittétel, mint ahogyan Bacon írja a gazdagságról, vagy a podgyászokról: »Nem lehet elhagyni

őket magunktól, bár hátráltatják az előrehaladást, sőt néha megnehezítik, vagy lehetetlenné is teszik a győzelmet.«⁽²³⁾ Így kell néha megtartanunk a hittételeket, ahelyett, hogy azok tartanak meg minket.

Más szavakkal, mikor a *lélek egyháza* alárendeli a véleményeket az engedelmességnek s az orthodoxiát a hűségnek, egyúttal arra is merészkedik, hogy kijelentse: a tekintély egyháza formális alakjában a rosszabbik útra tévedt. Azt tette középpontnak, ami mellékes, a logikát az élet elé állította, az okoskodást az inletettség fölé emelte, a befűt a léleknél fontosabbá léptette elő. A hitformában való megmaradás csak a lezárt elmék számára lehetséges. Igaz, hogy ez biztonságot nyújt, de a mozgás szabadsága árán. Horgonyon tartja a hajót, mely pedig vitorlázni rendeltetett. A *lélek egyháza* számára a vallás nem kikötő, hanem vállalkozás, nem hajókötel, mely a parthoz köt, hanem vitorla, melybe Isten szelei belekapnak. »Ilyen a keresztény vallás — a lélek vallása — iránytűje és mélysége...: az ember olyan felfogásban, mely a lelki erők nagy reservoirjaként (viztartó medence) tünteti fel őt, még használatlanul, fejletlenül, meg sem is születve talán, de várva a nekiszabadításra...: a világ, az univerzum, a valóság, oly felfogásban, hogy az előbbire tért nyit...: ezek fogják a keresztény vallás elveszett fényét visszahozni.«⁽²⁴⁾

Hátra van még, hogy a dogmatikus és a lelki kereszténység közötti eme különbség megmutatásának gyakorlati következményeiről szóljunk. Az következik-e ebből a különbözősögből, hogy a mai egyházi szervezeteket töröljük el és egy új reformációval egy új szervezetnek vessük meg az alapjait? Hogy azok, akik a lelki hagyományokat tartják fontosabbnak, hagyják ott régi egyházaikat s egyesüljenek a *lélek egyházában*? Drámai, de sok tekintetből szerencsés következmény-levonás lenne, ha így cselekednének. Sok modern gondolkozású embert szabadítana fel a lelkiismerete ellen állandóan elkövetett erőszak bűne alól. Megismétlődhetnék az a jelenet, mikor a skót egyházban Chalmers és társai kivonultak a nagygyűlésről, lemondva ezáltal templomaikról, parokhiáikról, világi javaikról, de megőrizve a lelkiismeretük tisztaságát. Egy ilyen lépés megtételéhez azonban szükség volna egy új Chalmersre, egy új Lutherre s szükség volna a hajlíthatatlan és bűnös orthodoxiának arra az elnyomó és türelmetlen légkörére, mely e két reformátort lépésének megtételére készítette. Végül pedig, könnyen azzal az eredménnyel jár-

hatna egy ilyen lépés, amilyennel a Chalmers-é járt, azaz, keletkezett egy új, külső befolyástól ugyan mentes, de belső kényszerítések és egyházpoltizálásuktól ugyancsak nem mentes, tekintély-egyháza.

Sokkal fontosabb ennél az a tény, hogy a lélek egyházának eme egysége már most megvan és munkálkodik. Hogy vallásos tanítók és prédikátorok mind nagyobb számban találják meg a magukhoz hasonlókkal való érintkezés útját, bármilyen felekezeti különbségek válasszák is el őket egymástól. Tulajdonképpen együtt is imádkoznak, együtt is dolgoznak. Hittel vallják, hogy az ilyen együttműködésben valósul meg a kereszténység egysége minden dogma és elválasztó külsőségek ellenére. Ez az az egység, melyért Jézus imádkozott, hogy mindnyájan egyggyé lehessenek, — nem a világról alkotott fogalmaikban s nem az Isten lényegéről vallott nézeteikben, hanem a lelki együttműködésben és Isten akarata iránti megegyezésben. A lélek egyháza ma már nem valami, a jövő kódébe burkolt, utópia, hanem élő valóság. Amint a különböző felekezetek programjai mindinkább ellentétbe jönnek a modern világgal, azonképpen nő és gyarapszik az új egyesülés a lélek szervezet nélküli egyházában.

Ebben az egyházban valósulnak meg a lelki hagyományok régóta ápolott reményei, ama szent katolikus (egyetemes) egyház, mely hosszú századokon át ihlette a keresztényeket. Egy egyház, melyben katolikus szentek, protestáns próféták, régi misztikusok és modern látókok összetalálkoznak. Egy egyház, mely szent, mert az apostoli utódlást többé nem történelmi bizonygatások hanem a ma megszentelése által éri el. Egy egyház, mely mindenki számára nyitva áll, ha hűséggel és alázattal csatlakozik. Lassan, szinte észrevétlenül, ez a szent és katolikus egyház már egyesíti a lelkeket az egymással vetélkedő felekezetek ellenére is. Az emberek kezdik felismerni a vallásos élmény egységességét s bár még eltűrik a különböző egyházi szervezeteket, mint amelyek a temperamentum és észjárásbeli különbségek miatt még ma is létjogosultsággal bírnak, de ezeknek a különálló szervezeteknek határvonalait iparkodnak nem kiélezni, mint ahogyan az Egyesült-Államok és Kanada háromezer mértföld hosszú határvonalát sem őrzi erőd, hadihajó, még csak egy szál ágyú sem.

Bármerre forduljunk, dogmai különbségek és egyházkormányzati összeférhetlenségek ellenére is, a modern élet főpapjai mindent és mind gyakrabban tesznek bizonyosságot a lélek egyháza mellett.

Ime, Robertson sugárzó próféciája: »Van egy egyház, mely tágasabb, mint ez a látható egyház, tágasabb, mint amilyenről zsidó, vagy keresztény, vagy Péter apostol valaha is álmodtak volna; tágasabb, mint amilyenről a mi szűk szíveink bár ma isálmadni mernének... melynek látomásai minden Istenfélő és az igazságot szerető nép előtt megjelennek, vagyis mindenki előtt, aki hűséges az Istenhez és szereti embertársait.«⁽²¹⁾ Ime, Phillips Brooks: »A Szent Katolikus Egyház, a Szentek Közössége! Ahol csak az emberek imádkoznak, szeretnek, bíznak, keresnek és megtalálják Istent, ott van az igazi testület, mely mindenki-nek szolgál... Benne folytatódik a szentséges élet, mely nem múló láncolata, mely összeköti a századokat és évezredek s ezáltal valószínű meg az egyház örök egységét.«⁽²²⁾

Ugyanez az érzés vezette Anglia egyik ékesszóló non-conformista férfiát, mikor így ír: »Jöjjen el már az az idő, amikor bizonyossá és világossá válik, hogy a kereszténység minden egyháza, s az emberiség számlálatlan millióinak minden Krisztusban hívő lelke, eggyek egymással, mert eggyek Ővele... Ezt az időt azonban nem lehet siettetni az egyházi és dogmai különbségek eltörlésével, vagy az egyes felekezetek szövetségbe való tömörítésével, sem diplomatikus kísérletekkel, hogy istentiszteleteink rendjét egyformává tegyük, még csak egy közös hitvallás elfogadtatásával sem. Ennek az országnak minden vallásos csoportját egy szervezetbe hozhatják össze, de ez még nem tudja eltölni a hívők lelkeit azzal a szent áhitattal, melyet akkor éreznének, ha ezt az egyesülést az isteni lélek hozta volna össze. Nyugat-Európát ismét egyesíthetnők a pápasággal s Róma és Konstantinápoly régi vitájának véget vethetnénk, de ez még nem jelentené azt, hogy a keresztény lelkek is eggyek lettek Krisztus szavainak természetfölötti értelmében: eggyek egymással, minthogy eggyek az Istennel. Nem valami külsőleges egyházi szervezet egysége az, melyről Jézus tanított, hanem az az egység, mely a közös lelki élet teljes diadalából támad.«⁽²³⁾

Még világosabban ír Channing: »Van egy nagyobb egyház, mint a már meglévő, bármily kiterjedtek legyenek is: a Katolikus Egyház, az Egyetemes Egyház, mely minden földön elterjedt és egy a mennyei egyházzal... Ebbe az egyházba mindenki beléphet, aki Krisztus szellemében él... Senkit sem lehet kiközösíteni belőle, ha csak saját maga ki nem közösíti magát a keblében élő jóság halála által... Én ez Egyetemes Egyházhoz tartozom. Semmi sem választhat el attól.«⁽²⁴⁾

Mi volna más a reménységnek eme látomása, melyet annyi lélek oszt és annyiféle tradíció és társaság termel, mint annak a merész álomnak a felelevenedése, melyet a Mester hordozott magában, mikor »Galileába jött, hirdetvén az Isten országának evangéliumát«. Körülötte mindenki egyformaságot és lelki szolgaságot követelt, előtte azonban egy új világrend látomása bontakozott ki. Az ő időleges sorsa a tekintély egyházának kezében volt, de az ő örökkévaló Messiássága a *lélek egyházába* tartozott. Korának marakodó szektáin túl, ő már látta egy megtisztult világ látomását, hol a viták egyesüléssé válnak s hol tanítványai egy-lelkűsége ihletet merít abból a lelki egyesülésből, melyben az Atya és ő egyesültek. Tanításai, Sabatier szavai szerint, »mint valami földalatti, láthatatlan folyó« hömpölyögtek korának látható egyháza mögött. Hatása olyan volt, mint a kovászé, növekedése olyanná volt leendő, mint az aratásra érés. Nem azért jött, hogy eltöröljön, hanem, hogy betöltsön, nem, hogy harcoljon a tekintély egyházával, hanem, hogy megtérítse és átformálja azt a *lélek egyházává*.

II. FEJEZET.

Történelmi rész.

Ha a tekintély egyháza és a *lélek egyháza* közötti különbség tényleg fennáll, érdemes lesz, ha csak vázlatosan is, utalni a kereszténység történetének azokra a jelenségeire, melyekből a lelki hagyomány folytonossága kifűnik. Az egyháztörténészek általában inkább a hittételek és az intézmények fejlődésével foglalkoznak, melyek a tekintély egyházának a tulajdonai. Elbeszéli a pápák egymásután való következését, a zsinatok határozatait, a dogmák kialakulását, a vélemény-eltéréseket, a protestantizmus hitvitáit. De hát a *lélek egyházának* nem lett volna története? Nem lett volna a századok során végigvonuló olyan lelki »apostoli utódlás«, mely rászállhatna azokra, akik ma akarnának a lélek útján járni? Ha, Schiller szerint, a világtörténelem az a törvényszék, mely ítéletet mond a világ fölött, vajjon milyen ítélet mondható a keresztény vallás fölött a *lélek egyházának* történelméből?

Ennek a lelki hagyománynak a történelmi leírása súlyosan elhanyagoltatott. Az egyetemes keresztény egyháztörténelem sok száz kötete s az egyes felekezetekről és szektákról írott értekezések sok ezer füzeté között kevés akad, mely a lelki élet »földalatti folyam«-ának leírásával, a lélek egyházának történelmével foglalkoznék. A lelki vallás története csak kikapott részletekből állítható össze, ellentétben a szervezett egynáz történetével, melynek a legapróbb részletig kidolgozott menete a folytonosság leírásának mintaképe. Papi rendek, a szentségek kiszolgáltatása és a hitelesített gyónás erős hierarchiát, hatalmas szervezetet tudnak létrehozni. A gondolat-rendszerek, sőt a hitviták is logikus összefüggésükben tárgyalhatók, ép oly jól, mint akár egy politikai eszme, vagy mozgalom, melynek keletkezéséről, fejlődéséről, vagy hanyatlásáról pontos képet adhat a történetíró.